

Eleştirel Teori¹

Fevziye Sayılan

Eleştirel Teori, felsefe ve sosyal bilimler alanında dar ve geniş olmak üzere iki anlama sahiptir. Dar anlamında “Eleştirel Teori”, Batı Avrupa Marksist geleneği içinde Frankfurt Okulu olarak bilinen birkaç nesil Alman filozof ve sosyal teorisyeni tanımlamaktadır. Geniş anlamında ise post teorilere kadar çeşitlenerek uzanmaktadır. Büyük harfle yazıldığında Eleştirel Teori, sadece Frankfurt Okulunu ifade eder. Terimin diğer tüm kullanımları daha geniş anlamlıdır ve dolayısıyla büyük harfle yazılmaz. Tekil olarak kullanıldığında teori Frankfurt Okulu üyeleri tarafından genel Eleştirel Teori bağlamında geliştirilse bile “eleştirel teori” büyük harfle yazılmaz.

Frankfurt Okulu, enstitü olarak (Frankfurt Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Enstitüsü) 1923 yılında kurulmuş olsa da 1937’de Horkheimer’ın “Traditional and Critical Theory” (Geleneksel ve Eleştirel Teori) adlı makalesinin yayımlanması Eleştirel Teori’nin fikri doğum tarihi olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık yüzyıllık tarihi içinde birkaç kuşağı kapsayan bu geleneği bazıları birinci ve ikinci kuşak olarak sınıflandırırken, bazıları ise çekirdek grup ve takipçileri olarak adlandırmaktadır. Her iki tür sınıflandırmayı da içerecek biçimde Enstitünün önde gelen isimleri arasında başta Max Horkheimer, Herbert Marcuse, Theodor Adorno, Walter Benjamin, Erich Fromm, Friedrich Pollock, Leo Löwenthal ve Jürgen Habermas sayılabilir.

Bu okulun önde gelen teorisyenlerinin fikirleri, büyük savaşlar (1. ve II. dünya savaşları) ve devrimler (Ekim devrimi ve Alman Devriminin yenilgisi) çağında, aynı zamanda Nazizm ve faşizmin yükseldiği ve iktidar olduğu koşullarda insanlığın kurtuluşu üzerine büyük tartışmalar, umutlar ve hayal kırıklıklarının iç içe geçtiği bir dönemde şekillenmiştir. Bu nedenle Eleştirel Teori’nin Batı düşüncesinin bir parçası olarak yarattığı birikim ve eleştirisi,

¹ Bu yazı Eleştirel Pedagoji Dergisinde 65. sayısında yayımlanmıştır.

20. Yüzyıl Marksizminin tarihinde ve daha sonra da Yeni Sol'un üzerinde son derecede etkili olmuştur.

Eleştirel Teori olarak bütünlüklü ve tek bir kuramdan ziyade felsefi kökleri Hegel'in çalışmalarından, Kant'ın (1781) Saf Aklın Eleştirisi adlı yapıtına; Komünist Manifesto'dan (1848) 1867'de çıkan Kapital'in 1. Cildine; aynı zamanda şiddete dayalı devrimi reddeden İngiliz Fabian sosyalizmine de dayanan; farklı yönelimleri içeren düşünsel bir gelenek olarak ele almak gerekir. Bu anlamda Eleştirel Teori kapalı bir sistem olmaktan çok ucu açık, tamamlanmamış, kendisini diğer düşünce ve felsefi gelenekleri eleştirmek üzerine kuran; klasik Alman idealizminin temsilcisi olan Sol Hegelcilerden vulgar Marksizme, 2. Enternasyonal'in mekanik materyalizminden, Sovyetler Birliği'nde temsil edilen Marksizmin resmi ortodoks yorumuna kadar çağdaşı bütün felsefi ve siyasal düşüncelerden eleştirisini esirgemeyen bir gelenek olarak şekillenmiştir.

Bu çerçevede Batı felsefesinin özne-nesne, öz-görünüş, düşünce ve varlık etrafındaki temel meseleleriyle ilgili iddia ve eleştiriyle tanımlanmıştır. Eleştirel Teori felsefe ile toplum analizini Marx'ın izinden giderek bütünleştiren eleştirel bir toplum kuramı geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Eleştirel kuramcılar bu bağlamda tüm toplumsal pratiklere yönelik eleştirel bir perspektif geliştirmeye çalışmışlar; Marx'ın ekonomi politiğe yaptığı önemli katkının günümüz toplumunu anlamada yetersiz bir temel oluşturduğu iddiasıyla daha çok ideoloji eleştirisine odaklanmışlardır. İdeoloji eleştirisi bu düşünsel gelenekle eleştirel pedagojik kuramsal yaklaşımlar arasındaki önemli bağlantı noktasıdır. Daha genelde ise Eleştirel Teori'nin eleştirel pedagojiye ilham veren hem kapitalizme hem de Marksizme yönelik eleştirisinin ise şu noktalarda odaklandığı görülmektedir.

Frankfurt Okulu kendisini Platon'dan başlayarak, Rousseau'dan Hegel'e ve Marks'a kadar olumlu özgürlük geleneğinin bir temsilcisi olarak görmüştür. Dolayısıyla Alman idealizminin eleştiri geleneğinin, Hegel'in materyalizminin, Marksizmin praksis yaklaşımının ve eleştirisinin izinden giderek bunu genişleten ve yeniden yorumlayan Eleştirel Teori'nin tanımlayıcı yönü asli amaç olarak özgürleştirme yoluyla toplumsal adaleti sağlamayı hedeflemekle ilgilidir. Başka bir deyişle, Eleştirel Teori'nin amacı insan özgürlüğünü kısıtlayan tahakküm yapılarını tanımlamak ve bunların üstesinden gelmek için bir praksis tasarlamakla ilgilidir. Dolayısıyla eleştirel kuramcılar için diyalog önemli ve değerli bir başlangıç adımıdır, ancak

Eleştirel Pedagoji Kavramları

gerçek değişim yaratmak için yetersizdir. Diyalog, “... insanları kendilerini köleleştiren koşullardan özgürleştiren” eyleme yol açmalıdır. Freire’deki özgürleştirici pedagojinin ilham kaynaklarından biri olan bu düşünsel miras, daha sonra onun takipçilerinin de ana rotasını oluşturmuştur.

Bu kurtuluşa en iyi nasıl ulaşılacağı sorusu bu alandaki en önemli tartışma noktasıdır. Horkheimer’e göre eleştirel kuramcılar açıklayıcı, pratik ve normatif olmak üzere üç ana yoldan özgürleşme mücadelesine katkıda bulunurlar. Eleştirel bir teori ancak bu üç koşulu karşılaması durumunda yeterli olabilir. Yani eleştirel bir teori mevcut toplumsal gerçeklikte neyin yanlış olduğunu açıklamalı; değiştirmek için aktörleri/failleri tanımlamalı; hem eleştiri için açık normlar hem de toplumsal dönüşüm için ulaşılabilir pratik hedefler sağlamalıdır. Horkheimer’ın eleştirelilikle ilgili sunduğu üç koşul adeta radikal toplumsal dönüşümü hedefleyen bir eğitim faaliyeti için olmazsa olmaz koşullar gibi görünmektedir.

Eleştirel Teori ekonomik determinizme kapı aralayan Marksizmin geleneksel yorumuna karşı, alt yapı ve üst yapı arasında karşılıklı belirlenim ilişkisi olduğunu savunmuş, ideolojik ve kültürel alanın özgünlüğüne yaptığı vurgu ile öne çıkmıştır. Kültür tam özerk olmasa da hiçbir zaman altyapının bir yansıması, ikincil bir görüngü de olmamıştır. Eleştirel teorisyenler asıl olarak ideoloji eleştirisi ile ilgilendiler. Bir diğer önemli husus özne meselesiyle ilgilidir. İşçi sınıfının kurucu özne olduğu yolundaki Marksist iddiayı sorgulamış; işçi sınıfının devrimci potansiyeline inanç meselesinde; işçilerin kitle kültürü ve kültür endüstrisi aracılığıyla sistemle bütünleşme eğilimine girdiğine dikkat çekmişlerdir.

Bir diğer önemli nokta eleştirel teorisyenlerin “ilerleme” fikrine yönelik sorgulamasıyla ilgilidir; Eleştirel Teori pozitivist varsayımlara yönelik sorgulamasını, tarihsel materyalizmin “determinist ve pozitivist yorumu da dahil” Marksizmi de içerecek ölçüde genişletmiştir. Emek ve çalışmanın insanın kendini gerçekleştirmesine zemin sunduğuna bağlı kalsalar da Marksizmin kapitalizm analizinde emek ve çalışma etrafındaki fetişleştirmenin kapitalist uygarlığın yarattığı tahribattaki rolüne dikkatimizi çekmişler ve Marksizmin emek yoluyla doğayı ve dünyayı değiştirme iddiasının araçsallaştıran yanını sorgulamışlardır. Aynı zamanda bu araçsallaştırmaya yol açan Aydınlanma’nın ilk ütöpik amacından sapmış olan akıl anlayışını da eleştirmişlerdir.

Eleştirel Pedagoji Kavramları

Eleştirel Teori ile bütünleşen Marksizmden çıkan iki kavram ise yabancılaşma ve şeyleşmedir. Yabancılaşma baskının psikolojik etkisine, şeyleşme ise sömürünün acı veren yönüne (insanlar kendilerini şey ya da meta olarak görürler ve aynı zamanda öyle muamele görürler) göndermede bulunur. Eleştirel eğitimcilerin öğrenme ve içermeye ilişkin yaklaşımında kilit önemdeki bu kavramlar eleştirel eğitim kuramı geliştirmede önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Eleştirel teori ile eleştirel pedagoji arasındaki bağlantı her ikisinin de diyalektik maddeci yöntemle toplumsal düzenin insan tarafından praxis aracılığıyla dönüştürülmesinin imkanları üzerine düşünmesi ile ilgilidir. Eleştirel Teorinin bazı kilit kavramlarını eleştirel pedagoji dünyayı anlamak, açıklamak ve dönüştürmek için kullanmaktadır. Bu kilit kavramlar, teori-pratik ilişkisi, praxis, bilinç-yanlış bilinç, ideoloji, yabancılaşma ve şeyleşme kavramlarıdır. Eleştirel pedagoji için Horkheimer'in formülasyonundaki baskının niteliğini açıklama (teori) ile dünyayı dönüştürmenin aracı olan bilinçli eylem (praxis) arasındaki ilişki başlangıç noktasıdır. Eleştirel Kuram, maddeci bir yaklaşımı terk etmese de bilincin Hegelci bir yorumunu benimsemiş görünmektedir. Nitekim Freire'de de benzer yönelim bilinçlenme sözcüğüne yüklediği anlamda açığa çıkmaktadır. Bilincin ve bilmenin tek kaynağı ezilmenin koşullarını oluşturan nesnel dünya yanında vicdanileşme ve insanlaşmanın dayanağı olan "kurtuluş teolojisi" ile ilişkilendirilmiştir.

Eleştirel pedagoji esin kaynağı Eleştirel Teori gibi tek bir yaklaşım ve homojen bir teoriden ibaret değil. Frankfurt okulunun düşünsel geleneğini eğitim alanında takip edenlerin başında Paulo Freire gelmektedir. Kincheloe'ye göre, "Paulo Freire'nin 1960'larda kuzeydoğu Brezilya'daki yoksulluk çalışmalarında ortaya çıkan eleştirel pedagoji, kurtuluş teolojisinin ahlakını ve Alman Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisini eğitimdeki ilerici itkilerle... birleştirdi." Ardından gelen Michael Apple, Henry Giroux, Donald Macedo, Peter McLaren ve Ira Shor gibi takipçileri tarafından bu yaklaşım zenginleştirildi. Bugün eleştirel pedagoji ile ilgili literatüre baktığımızda, onun teorik köklerinin Eleştirel Teori içinde olduğu açık biçimde görülmektedir.

Eleştirel pedagojiye katkıda bulunan ana figür Paulo Freire'dir. Hem teorik hem de pratik gelişimine katkıda bulunmuştur. En büyük katkısı eleştirel bilinç, insanlaşma politikası, bilinçlenme ve praxis ile ilgili açılımıdır. Öte

Eleştirel Pedagoji Kavramları

yandan eleştirel pedagoji Frankfurt Okulu'nu olduğu gibi miras almamıştır. Eleştirel pedagojinin yegane dayanağının Eleştirel Teori olmadığını vurgulayan eleştirel eğitim yaklaşımları da vardır. Rikovski ve Hill'e göre eleştirel pedagoji ya da eleştirel eğitim teorilerinin başlıca dayanağı Marksist teoridir. Onlara göre Amerikan eleştirel pedagoji geleneği Marx'dan bahsetmeden Marksist yorum yapma iddiasındadır. Onların formülasyonu 'anti kapitalizm şeklindeki eleştirel pedagojinin temelleri' Hegel, Habermas, Freire, Gramsci değil, Marx'ın yazıları ve Marksizm'e dayanmaktadır.

Eleştirel pedagojinin diğer kuramsal dayanakları günümüzde çeşitlenerek genişlemektedir. Sömürge sonrası teorinin, eleştirel ırkçılığın, eleştirel feminist teorinin ve diğer eleştirel yaklaşımların katkılarıyla alandaki eleştirinin kapsamı ve hedefi genişlemektedir. Bu özelliklerine bakarak Kanpol, günümüzde eleştirel pedagojinin postmodern eleştirel teorinin eğitimsel bir versiyonu olduğunu iddia etmektedir.

Eğitim alanındaki eleştirel kuram çabalarının merkezinde Freire'nin "tarafsız eğitim yoktur" iddiası bulunmaktadır. Eğitim faaliyetinin politik doğasının altını çizen ve işlevi ve etkisine ilişkin çıkarımlarla zenginleştirilen bu yaklaşımın açtığı rotadan eğitim alanındaki eleştiri genişlemektedir. Kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimindeki kritik rolünü sürdürmek için ideolojik bir araç olarak nasıl işlediği; bu süreçte "müfredat" olarak sunulan bilginin iktidar ve güç yapılarıyla ilişkisi; öğretmenlerin bu süreçteki rolü; aynı zamanda kültürel bir üretim alanı olarak okul sisteminin özgün işleyiş mekanizmasının özellikleri; sunduğu olanaklar ve toplumsal dönüşüme yol açan direniş düzlemi olarak özellikleri üzerine giderek genişleyen eleştirel bir eğitim literatürü var.

Brookfield'in de vurguladığı gibi, Eleştirel Teori, insanların kitlesel eşitsizlikler ve çoğunluğun azınlık tarafından sistematik sömürsü ile karakterize olan dünyayı nasıl olup da normal olarak kabul ettiklerine ışık tutuyor. Eleştirel pedagoji ise "nasıl" sorusuyla ilgili başlıca ideolojik aygıt ve kültürel alan olarak okul sisteminin rolünü ve işleyişini inceliyor ve analiz ediyor.

Kaynakça

- (1) Bkz. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Critical Theory
<https://plato.stanford.edu/entries/criticaltheory/>
- (2) Jay, Martin (2005) Diyalektik İmgelem. Çev. Ünsal Oskay. Ara Yayıncılık. 2. baskı İstanbul
- (3) Marksist Düşünce Sözlüğü. (1993) Frankfurt Okulu. Yayın Yönetmeni Tom Bottomore, İletişim Yay., İstanbul; Bottomore, Tom, Frankfurt Okulu, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara 1997; SLATER Phil, Frankfurt Okulu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1998
- (4) Bkz. Horkheimer, M. (2002). Critical Theory: Selected Essays. The Continuum Publishing Company, New York, (s. 244); Horkheimer, Max, Theodor Adorno, (2010) Aydınlanmanın Diyalektiği, Çev. Oğuz Özügöl, C. 1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- (5) Horkheimer, M. (2005) Akıl Tutulması, Çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, s. 56.
- (6) Freire, P. (2028) Ezilenlerin Pedagojisi. 18. Baskı. Ayrıntı Yay., İstanbul.
- (7) Kincheloe, J.L. (2018) Eleştirel Pedagoji. Yeni İnsan Yayınevi, Ankara.
- (8) Bkz Rikowski, G. (2011) Marksist Eğitim Kuramı ve Radikal Pedagoji. Kalkedon Yay., İstanbul; Hill, Dave. (2016) Eleştirel Eğitim ve Marksizm. Kalkedon Yay. İstanbul
- (9) McLaren, P. and Giarelli J.M. (eds) (1995) Critical Theory and Educational Research. State University of New York Press, Albany.
- (10) Kanpol, B. (1999) Critical Pedagogy: An Introduction (2.nd) Bergin&Garvey, London, UK.
- (11) Brookfield, S., D., (2005). The Power Of Critical Theory. Liberating Adult Learning and Teaching. San Francisco: Jossey Bass. (s.34)